

УДК: 373.5-042.2(091)(477.64-2) «189/191»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-047

Класична середня освіта у Запоріжжі на рубежі XIX–XX ст. та початку XXI ст.: порівняльний аналіз

О. М. Сирцова

*Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
syrtsova.olga73@gmail.com*

Classical secondary education in Zaporizhzhia at the turn of XIX–XX centuries and at the beginning of the 21st century: a comparative analysis

O. Syrtsova

Zaporizhzhia region Institute of Postgraduate Pedagogical Education

Key words: classical education, progymnasium, gymnasium, law of Ukraine «On education», management by the educational institution, participants of the educational process, financial and economic relations in the field of education, organization of educational process.

Summary. The article is devoted to the comparison of the state of realization of the right to general secondary education at the turn of the nineteenth and twentieth centuries and the beginning of the twenty-first century taking into consideration the example of the analysis of the functioning of the Alexander Classical Women's Gymnasium and the Alexander Classical Male Gymnasium and modern institutions of general secondary education in Zaporizhzhia. On the basis of the local lore material, the procedure of creation, the source of financial and material resources and the peculiarities of human resources are described, the system of management and organization of the educational process of classical gymnasiums of the district city of Aleksandrovsk Katerinoslav province is described. These positions are analyzed through the prism of the Law of Ukraine «On Education». Significant differences and common features of general secondary education in the retrospect of hundred years have been established. A general conclusion about the sustainability of educational processes in Ukrainian society is made and proved.

Характерною особливістю сьогодення є формування інформаційного простору і переходу до інформаційного суспільства, в якому значно підвищуються вимоги до рівня освітньої підготовки людини. Тому однією із пріоритетних галузей сучасного етапу реформування є освітня. Закон України «Про освіту», який прийнятий у 2017 р., передбачає поділ освіти на початкову, базову середню та профільну середню. Остання матиме два спрямування (розділ 2, стаття 12, пункт 7) – академічне з орієнтацією на продовження навчання на вищих рівнях освіти та орієнтоване на ринок праці профільне навчання на основі поєднання змісту освіти, визначеного стандартом профільної середньої освіти, та професійно орієнтованого підходу до навчання з урахуванням здібностей і потреб учнів (професійне спрямування) [1]. У законі зазначено, що гімназія – заклад середньої освіти II ступеня (або структурний підрозділ іншого закладу освіти), що забезпечує базову се-

редню освіту. Функцію надання середньої освіти та підготовки дітей до вступу у вищі навчальні заклади на початку XX ст. так само виконували класичні гімназії. Аналіз питання наводить на думку про схожість ситуації в ретроспективі ста років.

Питання історії розвитку середньої (класичної) освіти на українських землях, які входили до складу Російської імперії, складала інтерес багатьох науковців тривалий період. Здебільшого на сьогодні ми маємо праці узагальнюючого характеру, які прослідковують взаємозв'язок між рівнем економічного зростання на українських землях в пореформений період XIX ст. та збільшенням кількості основних типів навчальних закладів системи народної освіти з їх подальшою характеристикою, а також визначенню при цьому ролі видатних діячів педагогічної справи (М. Богуславський, І. Милько, Ю. Іващенко, А. Карагодін). Досліджували історію народної освіти в Олександрівському повіті Катеринослав-

ської губернії (в тому числі і класичної) Л. Злобіна, А. Карагодін, В. Ткаченко, Я. Подоляк та ін. В той же час залишилася поза увагою питання системного аналізу функціонування класичних чоловічої та жіночої гімназій в м. Олександрівську (нині – м. Запоріжжя) та визначення складових наступності розвитку середньої освіти.

Головна мета цієї роботи полягає у порівнянні умов, визначенні істотних відмінностей і спільних рис функціонування загальної середньої освіти на рубежі XIX-поч. XX ст. та поч. XXI ст. на прикладі Олександрівських жіночої та чоловічої гімназій та сучасних закладів загальної середньої освіти м. Запоріжжя.

Результати дослідження. В сучасних умовах реформування освіти є необхідним визначити ті традиції, які лежать в основі. Звернемо увагу на розвиток класичної освіти в українських містах періоду модернізації Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. та визначимо критерії для порівняння із сучасним станом її функціонування.

Перший критерій: правила заснування навчальних закладів середньої освіти. Відповідно до закону України «Про освіту» таке право мають органи місцевого самоврядування територіальних громад. На сьогодні в м. Запоріжжі функціонують 111 комунальних навчальних закладів середньої освіти. Із них: 45% – загальноосвітні школи I-III ступенів навчання, 34% – школи нового типу (гімназії, ліцеї, колегіуми, спеціалізовані школи з поглибленим вивченням певних предметів), 14% – навчально-виховних комплексів та 7% – шкіл-інтернатів. Їх заснування та відкриття відбувалося за часів Радянського Союзу, а з 1992 р. за рішенням органів місцевого самоврядування відбувалася зміна статусу певних навчальних закладів.

Так само органи місцевого самоврядування ставали ініціаторами заснування (з погодження Міністерства народної освіти) закладів середньої освіти (гімназій) сто років тому. «Положення про гімназії та прогімназії» (1864 р.) покляло в основу нової системи освіти принцип всестановості та демократичності. В цей час, як зазначає дослідник В. Милько, гімназійна освіта зазнала суттєвих змін, одним з основних проявів чого було швидке зростання мережі освітніх закладів, насамперед у південних промислових районах; скорочення чисельності серед учнів дітей дворян, чиновників і духовенства, збільшення – міщан, купців, селян. Поряд з цим, зберігали актуальність низка негативних тенденцій, перш за все, переповнення класів учнями в губернських центрах та, як результат, високий відсоток відмов при вступі. Від-

так, наприкінці XIX – на початку XX ст. для кожного повітового міста постає питання відкриття власного закладу класичної середньої освіти [6, с. 208]. Не стало виключення і м. Олександрівська Катеринославської губернії, для якого в цей період були характерні стрімке збільшення кількості населення (1874 р. налічувалося 6 тис. чол. [33, арк. 8.], в 1895 р. – 20 тис. чол. [27, арк. 80], в 1902 р. – 30,5 тис. чол. [4, с. 75]) та інтенсивний розвиток промисловості, якій бракувало кваліфікованої робочої сили.

Питання про заснування в Олександрівську чоловічої класичної гімназії неодноразово піднімалося протягом сорока років. Перша спроба відноситься до 1867 р. Для цього Міська Дума пропонувала реорганізувати в прогімназію повітове училище (в 1867 р.) [2, с. 40] або шестикласне училище (в 1905 р.) [27, арк. 36-37]. Вона неодноразово приймала рішення про виділення коштів на утримання прогімназії (з подальшою її реорганізацією в гімназію): в жовтні 1894 р. [27, арк. 46], у 1897 р. (з виділенням ділянки землі у 2800 кв. сажнів між міським садом і Пилипівський церквою) [27, арк. 50], у 1905р. [30, арк. 14]. Однак жодного разу ці ініціативи Міністерством народної освіти (МНО) підтримані не були. 16.04.1908 р. Олександрівський міський голова Ф.Ф. Мовчановський отримав прохання 170 мешканців Олександрівська різного статусу та походження про створення чоловічої класичної гімназії. В наслідок цього 21.04.1908 р. Міська Управа рекомендувала Думі відновити перед МНО клопотання про відкриття міської шестикласної прогімназії [30, арк. 4.]. Вже 26.04.1908 р. Міська Дума вирішила направити нове клопотання Піклувальнику Одеського навчального округу. У ньому висувалися ряд умов: 1) гімназія мала користуватися всіма правами казенних урядових гімназій, 2) функціонування її передбачалося на основі особливого статуту, 3) при ній повинна була бути заснована Піклувальна рада, 4) мало бути встановлено плату за навчання, 5) засоби від плати мали надходити не на рахунок Міністерства, а на рахунки самої гімназії. Подібно як і у 1905 р. передбачалося перетворити в прогімназію шестикласне училище. Проте 25.01.1909 р. на надзвичайному засіданні Міської Думи вирішено відмовитися від подібного перетворення і одноставно проголосували за клопотання про заснування в Олександрівську самостійної чоловічої класичної прогімназії з наданням права місту її утримання [30, арк. 20]. 26.05.1909 р. отримано дозвіл МНО, а 8.09.1909 р. відбулося урочисте відкриття чотирикласної чоловічої прогімназії [31, арк. 220].

Не менш важливим було питання відкриття жіночого середнього навчального закладу. Але з 1872 р. (тобто після введення в дію Положення 1870 р.) до 1896 р. воно жодного разу не піднімалося в Думі. Поштовхом для цього стали пропозиції, які були направлені до Міської думи в 1895 р., вчительки Бердянської жіночої гімназії Легейди про відкриття в Олександрівську жіночої прогімназії на власні кошти та власниці приватного жіночого училища П.Є. Дьоміної про перейменування її училища в приватну жіночу прогімназію з правами казенних навчальних закладів. Обидві жінки також просили місто призначити щорічну субсидію для утримання прогімназій. 24.11.1895 р. Міська Управа вирішила погодитися на перетворення жіночого училища П.Є. Дьоміної в прогімназію. Однак це клопотання було відхилено Піклувальником Одеського навчального округу [4, с. 7]. У наступному 1896 р. міський голова З.М. Махно вніс на розгляд Думи пропозицію про необхідність самому місту подбати про відкриття жіночої чотирьохкласної прогімназії з нагоди коронування Миколи II. При цьому місто брало на себе всі витрати як по відкриттю прогімназії, так і її утриманню [3, с. 418]. Для позитивного вирішення питання Дума доручила управі відремонтувати і пристосувати для прогімназії будівлю жіночого парафіяльного училища. Піклувальник Одеського навчального округу дав згоду на відкриття в Олександрівську жіночої прогімназії за положенням про жіночі гімназії та прогімназії від 1870 р. [5, с. 8]. 16 червня 1897 р. на засіданні Думи обрана Піклувальна рада цього навчального закладу [3, с. 419], за рішенням якої Олександрівська міська жіноча прогімназія була офіційно відкрита 3.09.1897 р. в складі перших трьох класів [10, арк. 3].

З відкриттям як чоловічої, так і жіночої прогімназій починається активна робота по перетворенню їх в повні гімназії. Вже через рік після відкриття жіночої прогімназії за ініціативи міського голови З.М. Махна Піклувальна рада 5 травня 1898 р. висунула клопотання перед Міською управою про необхідність її перетворення в гімназію з 1900 р. (з подальшим щорічним відкриттям по одному класу). Бажаючи швидко отримати на це дозвіл Піклувальника Одеського навчального округу, міське управління ухвалило рішення побудувати для майбутньої гімназії нову будівлю [28, арк. 58]. У липні 1899 р. Піклувальник Одеського навчального округу дав дозвіл на перетворення Олександрівської класичної жіночої прогімназії в повну гімназію з 1899-1900 н.р. [5, с. 7] з відкриттям п'ятого класу. При цьому щорічно не-

обхідно було подавати клопотання про відкриття наступного класу до переходу її в повну гімназію [28, арк. 80]. Для отримання дозволу на перетворення чоловічої класичної прогімназії довелося вирішувати подібні питання. По-перше, необхідна була нова будівля для майбутньої гімназії. Тому для забезпечення можливості відкриття при ній п'ятого і підготовчого класів був складений проект будови до будівлі, в якому містилася прогімназія. І хоча на той час у міста не вистачало коштів для будівництва нового навчального корпусу чоловічої гімназії, було виділено місце для нього у дворі комерційного училища ім. С.Ю. Вітте. По-друге, нестача коштів на існування самої прогімназії. У перший рік її існування місто доплатило 9347 карб. Для скорочення розмірів доплат містом було прийнято рішення про збільшення суми внеску за навчання з 50 до 80 карб. Після цього клопотання про реорганізацію було задоволено міністерством [31, арк. 36, 53, 74, 85, 156].

Критерій другий: майно закладів освіти (нерухоме та рухоме майно, включаючи будівлі, споруди, земельні ділянки, комунікації, обладнання, транспортні засоби, службове житло тощо; інші активи, передбачені законодавством). Майно закладів освіти та установ, організацій, підприємств системи освіти належить їм на правах, визначених законодавством (стаття 80 закону України «Про освіту»).

Питання про необхідність спорудження нової будівлі Олександрівської міської жіночої гімназії було вирішено Міською Думою у травні 1899 р. Будівництво нового корпусу, проект якого був розроблений міським техніком [5, с. 13] проводилося за рахунок позики під заставу в Харківському Земельному Банку на 37 років і 6 місяць 1500 десятин міської землі. Загальна сума позики застановила 100 тис. карб. [3, с. 323-324]. Будівельні роботи були здані з торгів підрядникам [5, с. 13]. 9 вересня 1902 р. Олександрівська міська жіноча гімназія перейшла в нову будівлю. При гімназії в 1901 р. відкрито гуртожиток на 20 осіб. Розмір плати в ньому становив 180 карб. на рік. В гуртожитку для вихованок було створено умови для прання білизни, користування ванною, безкоштовним лікуванням у разі хвороби [24, арк. 45]. Згодом побудовано новий навчальний корпус і для Олександрівської чоловічої гімназії [31, арк. 180].

Обидва навчальні корпуси при відкритті були укомплектовані новими меблями. Право на її поставку отримували особи, які вигравали усне змагання на підряд. При своєму відкритті гімназії мали необхідний для навчання інвентар і фундаментальну та учнівську бібліотеки. Так,

тільки у фундаментальній бібліотеці чоловічої гімназії на момент відкриття було 53 найменування книг по Закону Божому, 67 – з географії, ілюстрована Пушкінська бібліотека з 40 книг по 10 примірників кожна, велика кількість видань з історії та математики [31, арк. 284]. Крім того тут знаходилися твори Ломоносова, Гончарова, Гоголя, Жуковського, Толстого, Крилова. З зарубіжної літератури були представлені твори Шіллера, Гете, Шекспіра, М. Твена, Гарі Бічер Стоу і ін. Фундаментальна бібліотека Олександрівської міської жіночої прогімназії при її відкритті налічувала 99 томів книг (58 назв), в 1903 р. – 732 томи (343 назви), а у 1917 р. – 2608 томів (1251 назв) [22, арк. 22]. У кожній із гімназій були обладнані фізичний кабінет і кабінет природничих наук. У 1897 р. для Олександрівської міської жіночої гімназії придбали 318 штук навчальних посібників, а до 1902 р. їх кількість зросла до 622 шт. Тільки в одному фізичному кабінеті жіночої гімназії в 1908 р. налічувалося 365 приладів [22, арк. 17].

Третій критерій: фінансування системи освіти. «Фінансування закладів, установ і організацій системи освіти здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів, а також інших джерел, не заборонених законодавством» – зазначено у ст.78 зазначеного вище закону. До таких джерел відносяться: державний бюджет; місцеві бюджети; плата за надання освітніх та інших послуг відповідно до укладених договорів; дивіденди від цінних паперів, відсотки від депозитів і розміщення коштів спеціального фонду на поточних рахунках банків державного сектору; добровільні внески у вигляді коштів, матеріальних цінностей, нематеріальних активів, одержаних від підприємств, установ, організацій, фізичних осіб тощо (ст. 79).

У питанні фінансування прогімназій, а пізніше гімназій відзначається поступове зменшення частки державного фінансування, яке заміщувалося платою за навчання і дотаціями міських громад і земств. Крім того використовувалися спеціальні кошти (капітали) і пожертвування готівкою [10, арк. 4]. Перший рік існування прогімназії обійшовся: 10074 карб. (жіноча в 1897-1898 н. р.) [3, с. 292] і 11167 р. (чоловіча в 1909-1910 н. р.) [30, арк. 85], які у 1915-1916 н. р. зросли до 52613 карб. [22, арк. 48] та 72035 карб. [7, арк. 36] відповідно. Дані суми не були постійними. З істотних джерел доходів була саме плата за навчання. Вона протягом всього часу існування гімназій істотно змінювалася. У момент відкриття Олександрівської міської жіночої прогімназії річний внесок становив: в 1 і 2 класах – 50 карб.,

в 3 класі – 60 карб. [10, арк. 4]. При відкритті наступних класів ця сума становила: 4-5 класи – 60 карб., 6-7 класи – 75 карб., 8 клас – 85 карб. в рік [5, с. 79]. У жовтні 1918 р. через відсутність фінансування із державного Казначейства розмір плати за навчання в підготовчому класі становив 160 карб., в 1-5 класах – 200 карб. в 6-7 класах – 240 карб., в 8 класі – 300 карб. в рік [22, арк.87].

В Олександрівській міській класичній чоловічій гімназії плата за навчання була більш стабільною. Після збільшення її в 1910 р. в основних класах до 80 карб. і 60 карб. – в підготовчому класі, вона залишалася незмінною до 1918 р. [7, арк. 36; 28, арк. 27]. Додатковим джерелом доходу в чоловічій гімназії були іспити сторонніх осіб на отримання ними різних звань. Ці іспити проводила комісія, члени якої склалися з учителів гімназії. Кожен випробований вносив до фонду гімназії 3 карб. [9, арк. 81]. Всі перераховані грошові кошти витрачалися на оплату праці педагогів, службовців, комунальні потреби, частковий ремонт будівель і церков при гімназіях, ремонт класних меблів, канцелярські витрати, поповнення бібліотеки книгами, посібниками і виписку періодичних видань, а так само проведення учнівських екскурсій [7, арк. 36; 28, арк. 27]. Кожне півріччя з моменту відкриття прогімназій з їхнього фонду виділялися кошти на звільнення від плати за навчання бідних учнів. Так, тільки в Олександрівській міській жіночій прогімназії в другому півріччі 1899-1900 н.р. з 147 учениць кожна десяту було звільнено від плати за навчання [7, арк. 27]. Піклувальна рада розглядала прохання батьків про звільнення від сплати грошових коштів за навчання дітей двічі на рік. Ці списки затверджувались Міською Думою [16, арк. 196].

При класичних гімназіях Олександрівська були засновані стипендії, які покривали витрати за навчання та покупку підручників. При Олександрівської міської жіночої гімназії це була стипендія ім. героя Вітчизняної війни 1812 р. князя П.І. Багратіона (з березня 1913 р.) [16, арк. 248], а в чоловічій гімназії, стипендія заснована подружжям Хміровими (1917 р.) [9, арк. 144-145]. Претенденти на стипендії обиралися Педагогічними радами із числа успішних учнів з гарною поведінкою християнського віросповідання та уродженців Олександрівська. Користування стипендією ніяких зобов'язань на стипендіата не накладало. Вони користувалися нею весь час перебування в гімназії за умови гарної успішності.

Подібно до інших навчальних закладів при гімназіях існували Товариства взаємодопомоги нужденним учням. Їх кошти склалися зі спла-

ти членських внесків (3 карб. на рік), приватних пожертвувань, виручки від благодійних концертів і вистав. Товариства вносили значні суми для сплати грошей за навчання найбідніших учнів. Також цим дітям надавалися безкоштовні сніданки, купувалися одяг, взуття, квитки в баню і необхідне письмове приладдя. З 1916 р. Тетянівський комітет прийняв на себе зобов'язання по оплаті навчання дітей біженців. Тільки в міську жіночу гімназію ним було перераховано в 1916 р. 1820 карб. (за 56 учениць) [22, арк. 48]. Звітність про доходи і витрати гімназій підлягала щорічному контролю з боку Катеринославської контрольної палати [14, арк. 4].

Четвертий критерій: управління закладом освіти (керівник закладу освіти, колегіальні органи управління, громадське самоврядування та Піклувальна рада закладу освіти).

Відповідно до статей 24, 27-29 закону України «Про освіту» управління закладом освіти в межах повноважень, визначених законами та установчими документами цього закладу, здійснюють: засновник закладу освіти, його керівник, колегіальні (Педагогічна рада) органи управління, органи громадського самоврядування (серед яких органи батьківського самоврядування) та Наглядова (Піклувальна) рада (створена рішенням засновника освітнього закладу). Основні завдання цих органів полягають у колективному вирішенні питань організації та забезпечення освітнього процесу в закладі освіти, захисту їхніх прав та інтересів, організації дозвілля та оздоровлення тощо.

Відповідно до нового закону про освіту керівник комунального закладу загальної середньої освіти призначається на посаду та звільняється з посади рішенням засновника закладу за результатами конкурсного відбору на підставі рішення конкурсної комісії, до складу якої входять представники засновника (засновників), трудового колективу, громадського об'єднання батьків учнів (вихованців) закладу загальної середньої освіти та громадського об'єднання керівників закладів загальної середньої освіти відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Так само наприкінці XIX ст. директор (чоловічої) та начальниця (жіночої) гімназій обиралися за результатами конкурсного відбору на засіданні Піклувальної ради і затверджувалися Піклувальником Одеського навчального округу. Першою начальницею Олександрівської міської жіночої гімназії була обрана З.С. Яновська та залишалася нею до 1905 р. Другою з 1905 р. і до кінця існування гімназії була Н.О. Московка [11, арк. 49, 62]. Єдиним директором Олександрівської класичної

чоловічої гімназії був статський радник Ф.Г. Кирилов. В їх функції входило: піклування про можливість кращу організацію навчального і виховного процесів, щоденне відвідування уроків будь-кого з викладачів гімназії, надання методичних порад, скликання предметних, класних і виховних комісій, спостереження за поведінкою учнів [7, арк. 51]. Крім цього начальниця жіночої гімназії вела восьмий педагогічний клас, постійно була присутня на практичних заняттях і брала участь в оцінці пробних уроків випускниць [22, арк. 19].

Такі самі колегіальні органи управління закладів освіти, громадське самоврядування та Піклувальна рада існували при класичних гімназіях. На засіданнях Педагогічних рад класичних гімназій розглядалися пропозиції вищого начальства, заходи щодо підняття успішності та усунення недоліків в поведінці учнів, переведення з одного класу в інший, обговорювалися результати перевідних і випускних іспитів, розподілялася кількість уроків між викладачами [18, арк. 57]. Також в обов'язки Педагогічної ради входило: прийом учнів, видача атестатів після закінчення іспитів, затвердження розкладу і визначення термінів іспитів [7, арк. 52]. З членів Педагогічної ради формувалися предметні і класні комісії. Предметні комісії обговорювали програми і розподіл матеріалу по роках, а класні – збиралися в кінці кожної чверті, обговорюючи заходи щодо підняття успішності з окремих предметів. В обов'язки голови Педагогічної ради входило відвідування уроків викладачів та обговорення з ними питань, що стосувалися поліпшення викладання матеріалу. За необхідності вказував на недоліки і давав методичні поради. Він же практично завжди головував на випускних, прийомних і перевідних іспитах [21, арк. 18]. Питання, які розглядали Піклувальні ради, можна умовно поділити на декілька категорій: вибори на посади, обрання на які входило до їх компетенції (і звільнення з них); визначення розміру плати за навчання і прийняття рішень за клопотаннями щодо звільнення від цієї плати найбідніших учнів; складання щорічних звітів про доходи і видатки гімназії; придбання посібників; видача господарських і адміністративних розпоряджень, що стосуються гімназії [3, с. 5]. Засідання Піклувальної ради проводилися не рідше одного разу на місяць. Голова і члени ради обиралися Олександрівською Міською Думою на три роки і затверджувалися Піклувальником Одеського навчального округу [22, арк. 18]. Обов'язковими членами Піклувальної ради були директор (начальник) гімназії і голова Педагогічної ради гімназії [3, с. 419]. 1 липня 1914 року

вийшов закон, за яким представництво від Міської Думи і Педагогічної ради в Піклувальну раду урівнювалось [19, арк. 17]. Після цього їх склад мінявся практично щорічно. Перший склад Піклувальної ради Олександрівської міської жіночої прогімназії був обраний за засіданні Міської Думи 16.06.1897 р. [10, арк. 3].

За всю історію функціонування жіночої гімназії було три голови Піклувальної ради. Перший – дійсний статський радник на посаді шталмейстера Імператорського Двору граф І.В. Канкрин. Він пішов з цієї посади за власним бажанням у березні 1905 р. [11, арк. 30]. Другим головою ради було обрано Ф.Ф. Молчановського, який залишався ним до травня 1911 р. [15, арк. 26], коли його звільнили з займаної посади після порушення проти нього кримінальної справи [11, арк. 49]. З архівних матеріалів видно, що саме за ініціативи Ф.Ф. Молчановського були відкриті вчительська семінарія, середнє механіко-технічне і комерційне училища, пройшло перетворення жіночої та чоловічої прогімназій в повні гімназії, а так само була заснована одна з перших в Російській імперії Маріїнська школа-хутір для глухих дітей [25, арк. 113]. Ф.Ф. Молчановського повністю виправданий рішенням Урядового Апарату лише в квітні 1915 р. [19, арк. 59]. Останнім головою Піклувальної ради став К.С. Караманов [14, арк. 41]. При жіночій гімназії крім голови Піклувальної ради обиралася Піклувальниця. Нерідко Піклувальниця виступала в ролі благодійника. Вона виконувала ті ж функції, що і будь-який член ради, а так само повинна була бути для гімназисток зразком благочестя, витонченості і благопристойності.

Велику увагу Піклувальна рада звертала на вибір викладацького складу. На кожне вакантне місце оголошувався конкурс. До кандидатів висувалися високі вимоги. Тут мали значення як освітній рівень, так і віросповідання та походження. Відстежували, де до цього претендент на посаду служив і причину звільнення з попередньої посади. Так обидві начальниці гімназії за походженням були дворянки. З.С. Яновська – дочка Дійсного статського радника, яка закінчила Московську 1-ю жіночу гімназію, а Н.А. Москова – дочка Таємного радника, дворянка, яка здобула освіту в Санкт-Петербурзі в Ливарній жіночій гімназії після чого могла бути домашньою вчителькою [11, арк. 71]. Головою Піклувальної ради в 1897 р. був обраний Надвірний радник Г.І. Шепелев, який закінчив Белгородський учительський інститут. Законоучитель протоієрей В. Преображенський закінчив Казанську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. Вчителька математики Е.Н. Філіппова

мала атестат Харківської Маріїнської жіночої гімназії, а вчителька історії та географії М.А. Коновалова – Одеський інститут шляхетних дівчат [4, с. 52-53]. Як при чоловічій, так і при жіночій гімназіях існували батьківські комітети. Вони обиралися на зборах на початку навчального року. На своїх засіданнях батьківські комітети вирішували питань організації гарячого харчування для учнів, збором коштів для придбання наочності та посібників, покупки одягу і взуття найбіднішим учням, здійснювали позашкільний нагляд за дітьми під час екскурсій та організовували самі екскурсії [31, арк. 22].

П'ятий критерій: організація освітнього процесу та наповнювальність класів. Реформування навчального процесу в модерні часи ХІХ ст. на території Російського процесу призвело до посилення регламентації нагляду і контролю за вихованцями.

В Олександрівських класичних гімназіях повний курс навчання тривав вісім років. Також при кожній гімназії були відкриті підготовчі відділення. Олександрівська класична чоловіча прогімназія була відкрита в складі 4-х класів [31, арк. 22]. В 1909-1911 рр. при переході її в розряд гімназії, відбулося відкриття наступних класів, що призвело до збільшення кількості учнів: 1913-1914 н.р. – 467 чол., 1916-1917 н. р. – 559 осіб, 1917-1918 н. р. – 608 чол. Крім восьми основних і підготовчого класів було відкрито сім паралельних класів, що в сумі давало 16 класів [8, арк. 11, 12, 38, 67]. Кількість класів в Олександрівській міській жіночій гімназії: при відкритті прогімназії – 3, в 1901 р. – 7, в 1902 р. – відкривається восьмий педагогічний [28, арк. 321], а з 1905 р. починають відкриватися паралельні класи. При необхідності відкривалися нові і закривалися недоукомплектовані паралельні класи. Останнім при жіночій гімназії був відкритий підготовчий клас в 1911 році [22, арк. 40]. В Олександрівській міській жіночій гімназії в 1987 р. навчалось 117 учениць [28, арк. 26], в 1901 р. – 222 уч. [5, с. 75], в 1903 р. – 309 уч. , в 1908 р. – 486 уч. [17, арк. 48], в 1916 р. – 552 уч. [22, арк. 19], в 1917 р. – 589 уч., в 1918 р. – 700 учениць [20, арк. 298а].

В одному класі наповнюваність дітей не мала перевищувати 40 осіб. При їх більшій кількості відкривалися паралельні класи. З 1915 р. ці норми починають перевищувати і кількість дітей в класі стала досягати 50 осіб [22, арк. 21]. Наповнюваність класів закладів загальної середньої освіти сьогодні відповідно до закону не може перевищувати 30 учнів. На сьогодні прийом дітей до навчальних закладів середньої освіти відбувається на підставі заяви батьків (опікунів) та копії

свідоцтва про народження дитини (Прикінцеві положення Закону України «Про освіту»). Зарахування учнів до інших закладів загальної середньої освіти дозволяється на конкурсних засадах лише у випадках, якщо кількість поданих заяв на відповідний рівень загальної середньої освіти перевищує спроможність цього закладу. Право на першочергове зарахування до початкової школи мають діти, які проживають на території обслуговування цієї школи. Для вступу в гімназію на поч. ХХ ст. батьки дітей подавали до 1 серпня прохання на ім'я керівника гімназії. До нього додавалися метрика про народження, свідоцтво про звання та свідоцтво про прищеплення від віспи. Загальний прийом проводився на підставі результатів вступних іспитів. У перший клас набиралися діти у віці 10-12 років, а в підготовчий клас – від 8 до 11 років [10, арк. 105].

В прикінцевих та перехідних положеннях закону України «Про освіту» зазначається, що структура навчального року (за чвертями, півріччями, семестрами), тривалість навчального тижня, дня, занять, відпочинку між ними, інші форми організації освітнього процесу встановлюються закладом загальної середньої освіти у межах часу, передбаченого освітньою програмою. Організація освітнього процесу не повинна призводити до перевантаження учнів та має забезпечувати безпечні та нешкідливі умови здобуття освіти. Навчальний рік у гімназіях поділявся на третини. Заняття в них закінчувалися перевідними і випускними іспитами в перших числах липня, а починалися заняття в кінці серпня. Учні змушені були проводити більшу частину часу в приміщенні, коли температура за вікном сягала + 40°C. Тому з 1898 року надано дозвіл Педагогічним радам закінчувати щорічно іспити до 25 травня і починати заняття не раніше 1 вересня. Вступні іспити і переекзаменування здавалися з 25 травня по 1 вересня. Крім літніх канікул заняття не проводилися у неділю та святкові дні, а також в Страсний і Святий тижні і Різдвяні вакації [34, арк. 5]. Після закінчення кожної третини року Педагогічна рада обговорювала його підсумки. У них входила середня успішність за класами і предметів, кількість пропусків уроків і їх причини, оцінки з поведінки. По закінченню навчального року Педагогічна рада давала допуск до перевідних і випускних іспитів. При успішному закінченні гімназії її випускникам видавалися атестати та за відмінні успіхи золоті і срібні медалі [29, арк. 24].

В класичних гімназіях розподіл уроків по класах і обсяг матеріалу курсів визначалися навчальними програмами. Навчальні плани затвер-

джувалися на засіданнях Педагогічної ради [10, арк. 106]. У класичних гімназіях викладалися: чистописання (підготовчий – 1 кл.), російська мова (підготовчий – 8 кл.), Закон Божий (підготовчий – 8 кл.), математика (підготовчий – 8 кл.), німецька мова (підготовчий – 8 кл.), французька мова (2-8 кл.), крім того, фізика (в жіночій гімназії в 4-5 кл., в чоловічій – 7-8 кл.), природознавство (2-6 і 1-3 кл. відповідно), історія (3-7 і 1-8 кл. відповідно), географія (1-7 і 4-8 клас. відповідно), малювання (підготовчого – 5 кл., підготовчий – 3 кл.), гігієна (7 кл. і 7-8 кл.), космографія (7 кл., 7-8 кл.) [8, арк. 47-48]. У чоловічій гімназії також читалася латинь (7-8 кл.), законодавство (8 кл.), а в жіночій – педагогіка (7 кл.), рукоділля (1-6 кл.), співи і танці (підготовчий – 8 кл.). Після перетворення педагогічного класу в жіночій гімназії в загальноосвітній тут вводилися латинь [20, арк. 317]. З початком Української революції з 1918-1919 н.р. в гімназіях України введені нові обов'язкові предмети – історія України, українська мова (1-7 класи). У жовтні 1918 р. вийшло ще одне розпорядження комісара Одеського шкільного округу, по якому в восьмих класах вводився предмет українознавство, який складався з тем з української мови, письма та історії України. Без вивчення цього предмета атестати про закінчення гімназії не видавалися [20, арк. 331].

До перетворення педагогічного класу в загальноосвітній по його закінченні вихованки мали право працювати домашніми вчительками або продовжити своє навчання на педагогічному, історико-філологічному, фізико-математичному або медичному факультетах [22, арк. 31]. До червня 1916 р. програму педагогічного класу складалася з обов'язкових (Закон Божий, методика російської мови, методика арифметики, педагогіка і методика краснопису) і спеціальних (російська мова і словесність, математика, історія, географія) предметів [23, арк. 1]. У чоловічій гімназії з метою оздоровлення учнів викладалася гімнастика. У теплу пору року вона велася на повітрі навчального закладу, а в негоду – в коридорі або гімназичному залі гімназії. Починаючи з 6 класу хлопчики тренувалися на спортивних снарядах. На ряду з гімнастикою йшло навчання і військової справі в 7 і 8 класах [8, арк. 5].

Вільні уроки через відсутність викладача гімназії замінювалися директором або іншим викладачем. На них давали теми уроків, які замінювалися, або диктанти з російської мови. При гімназіях в штаті були класні наглядачі. В їх обов'язки входило не тільки стежити за поведінкою і успіхами учнів, а й надавати допомогу відстаючим з них. Вони повідомляли щотижня батькам про успіхи

і поведінку дітей, відвідували квартири учнів і свої спостереження вносили в особливий журнал. Класні наглядачі вели переписку з батьками і спілкувалися з ними особисто [22, арк. 17]. Особливу увагу в чоловічій гімназії зверталось на поведінку вихованців. Зниження оцінки в більшості випадків відбувалося через куріння тютюну, бійок з товаришами, лайки, грубих витівок, обману, виправлення оцінок у щоденнику, невиконання правил поведінки, гуляння по вулиці пізніше визначеного терміну, пропуску богослужінь, прогулу уроків по сумнівних причин. На кожного учня в чоловічій гімназії був заведений кондуїтський список. Він мав вигляд таблиці, де зазначалася дата проступку, прізвище учня і сам проступок, ким це було помічено і у відповідність з яким пунктом правил поніс учень стягнення, які були виконані обов'язкові роботи [7, арк. 751].

Для полегшення виконання домашніх робіт Педагогічною радою чоловічої гімназії на основі результатів опитування учнів були введені норми часу для підготовки уроків на дому (в розрізі класів). На виконання одного уроку задавалося таке завдання, яке учень міг виконати за 30-40 хв. Ці завдання заносилися в класний журнал з відміткою норм часу на їх виконання. Також на засіданнях Педагогічної ради затверджувалися графіки письмових перевірочних робіт, щоб виключити можливість двох робіт в одному класі в один день.

Значна увага педагогічними колективами гімназії приділялась організації виховного процесу в позаурочний час. Так, у жіночій гімназії проводилися читання з літератури і історії, вечори, присвячені ювілейним датам, ставилися благодійні вистави, влаштовувалися виставки художників в рекреаційному залі. У вільний час учні чоловічої гімназії долучалися до занять з музики, співів, малювання, ліпки, влаштовувалися літературно-вокальні, музичні вечори із запрошенням батьків. Велися читання по суботах. З 1915-1916 н.р. відвідували науковий кінематограф [23, арк. 51]. Під час літніх канікул була організована робота товариства «Русский скаут». В велика частина учнів, яка залишалася в місті, з керівником цього товариства займалися водним спортом [8, арк. 45]. Так само товариством організувалися прогулянки в степ, катання на човнах, купання, спеціальні поїздки на конях, розведення багаття на березі річки, приготування каші, рибна ловля і прогулянка до лісу. У вільний час також гімназією проводилися прогулянки на Дніпровські пороги, на Кічкас, в Бізюков монастир, Херсон, в найближчі околиці міста. З ученицями жіночої гімназії проводилися екскурсії в парк Катерининської залізничних майстерень,

на пристань з присутністю при відході пароплава, в с. Вознесенка з ознайомленням способу ломки граніту, селянським господарством, церквою і вітряком. Для учениць старших класів відбувалися поїздки на пароплаві по річці Дніпро в Бізюков монастир [22, арк. 21].

Велике значення в гімназіях приділялася лікарсько-санітарному контролю. На початку кожного навчального року лікарі гімназій оглядали учнів, записуючи відомості про стан їх здоров'я в санітарну зошит. Вона так само заповнювалася при кожному зверненні учнів до лікаря гімназії. За вказівками лікаря розміщення за партами учнів відбувалося в залежності від зору і слуху дітей. У разі захворювання учням надавалася медична допомога, а найбільш важливим з вихованцем медикаменти видавалися з гімназійної аптечки безкоштовно. В кінці кожного року заповнювалася відомість про кількість хворих та смертельних випадків. Зі звітів видно, що найбільш часто у вихованців виявлялося короткозорість, викривлення хребта, носові кровотечі, головний біль, захворювання дихальних шляхів [8, арк.68-69].

Критерій шостий: особливості відносин між закладами освіти та релігійними організаціями. Відповідно до Закону України «Про освіту» (ст. 31) державні та комунальні заклади освіти відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер; здобувачі освіти не можуть бути обмежені у праві на здобуття освіти в державних і комунальних закладах освіти за їх належність або неналежність до релігійних організацій.

У класичних гімназіях з підготовчого до 8 кл. включно обов'язковим предметом був Закон Божий [10, арк. 106]. В жовтні 1908 р. постало питання про необхідність прибудови гімназійної будинкової церкви. Велику допомогу у цьому надала міська громадськість. Для цього був створений комітет з осіб, які були готові спонсорувати таку прибудову [32, арк. 25]. У вигляді окремого флігеля домова церква остаточно обладнана в 1915 р. і освячена 19 листопада. Також в гімназії діяв церковний хор з її учениць і учнів місцевої учительської семінарії під керівництвом вчителя співу семінарії. Цей хор щодня співав ранкові молитви «Царю небесний», «Отче наш» і «Спаси господи люди твоя» [26, арк. 16].

30 жовтня 1903 р. за ініціатииви євреїв м. Олександрівська перед Міською Думою постає питання про дозвіл викладання в Олександрівській міській жіночій прогімназії іудейської віри (великий відсоток вихованок були саме іудейського віросповідання), бо її закони не співпадали з православною. Всякі роботи для них вважалися гріш-

ними і були суворо заборонені. Учениці-єврейки же по суботнім дням за правилами гімназії виконували письмові роботи і займалися рукоділлям. Тому батьки хвилювалися з того приводу, що по закінченню навчального закладу їхні діти можуть бути відірвані від сім'ї та законів своєї віри [12, арк. 1]. Міністерство народної освіти дало свій дозвіл на введення викладання іудейської віри в жовтні 1904 р. Новий предмет читався бажаним і за підручниками, схваленими Міністерством. Для цього відводилися години в позаурочний час, а винагорода викладачів виплачувалася з коштів за сплату за навчання цього предмету. До 1916 року також вводилося навчання і для вихованок римо-католицького віросповідання [13, арк. 2].

Висновки. В результаті компаративного аналізу особливостей функціонування середньої класичної освіти на рубежі XIX – початку XX ст. та початку XXI ст. ми приходимо до висновку про сталість освітніх процесів та наслідуванні педагогічних традицій.

До істотних відмінностей сьогоднішньої середньої освіти на відміну від сторічної давнини відносяться: 1) обов'язковість отримання базової середньої освіти; 2) відсутність поділу навчальних закладів на чоловічі та жіночі; 3) отримання базової середньої освіти за державний кошт; 4) збільшення терміну навчання на три роки; 5) світський характер освіти.

Спільними залишаються: правила заснування навчальних закладів середньої освіти (за ініціативи органів місцевого самоврядування та фінансування з місцевих бюджетів); статус майна цих закладів; система управління (через керівника закладу освіти, Педагогічну раду, громадське самоврядування та Піклувальну раду, які піклувалися та піклуються про належний рівень фінансування, якість організації та результати навчального та виховного процесів); особливості організації навчального процесу (перелік навчальних дисциплін, класно-урочна система, традиція класного керівництва (класних наглядачів), структури навчального року тощо).

Джерела та література

1. Закон України «Про освіту» (Прийняття від 05.09.2017 р. Набрання чинності 28.09.2017 р.) № 2145-VIII // Електронний ресурс. – Верховна Рада України : [офіційний сайт]. – Електронні дані. – Режим доступу до даних: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
2. Журнали Олександрівських Земських Зборів XXXXIII-ї чергової сесії 1908 року з додатками. – Олександрівськ, 1909.
3. Звіт Олександрівського міського громадського Управління за 1899 р. – Олександрівськ, 1900.
4. Звіт Олександрівської міської Громадської правління за 1902 рік. – Олександрівськ, 1903.
5. Звіт Олександрівської жіночої гімназії за 1902 рік. – Олександрівськ, 1903.
6. Милько В.І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / В.І. Милько // Проблеми історії України XIX – п. XX ст. – 2017. – Вип. 26. – С. 195-209.
7. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. ДАЗО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 4.
9. ДАЗО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 5.
10. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 9.
12. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 14.
13. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 22.
14. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 27.
15. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 29.
16. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 33.
17. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 34.
18. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 50.
19. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 53.
20. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 55.
21. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 56.
22. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 65.
23. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 71.
24. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 75.
25. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 25.
26. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 35.
28. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 104.
29. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 153.
30. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 287.
31. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 288.
32. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 1733.
33. ДАЗО. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 24.
34. ДАЗО. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 240.